

Юрій Мазурик

ДАВНЬОРУСЬКІ МЕДИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ З РОЗКОПОК МОНАСТИРЯ СВ. ДАНИЇЛА (СТОВПНИКА) В ЛІТОПИСНОМУ УГРОВСЬКУ

Медицина Давньої Русі X–XIII ст. представляла собою цілісну систему, яка включала елементи морфології, загальнобіологічні і загальнопатологічні уявлення, діагностику, терапію, хірургію, лікарствознавство і гігієну¹. Культурними центрами, осередками й розсадниками медичних знань були монастирі, що створювалися на взірць грецьких. Фактично вони виступали своєрідними академіями, де концентрувалися основні кадри інтелігенції, зокрема медиків. Це було передбачено Студійським статутом, запровадженим у Київській Русі Феодосієм Печерським². До монастирів надходили античні й ранньосередньовічні медичні рукописи. У процесі перекладання рукописів з грецької і латини монахи доповнювали їх своїми власними знаннями, в основі яких лежав досвід руського народного лікування. Церковний статут св. Володимира оголосив лікарні церковними установами, а самих «ліщців» (лікарів) — людьми церковними, підлеглими єпископові³.

Монастирські медики стали організаторами перших на Русі лікарень. Жоден монастир на Русі не будувався без «шпитальних палат». Монастирські лікарні перетворювались на військові шпиталі під час воєнних дій, облоги міст, на карантинні лікарні — під час епідемій⁴. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Процвітала й аптечна справа⁵.

Про порівняно високий рівень медичних знань на Русі свідчать повідомлення «Руської Правди» про «лещца», а також свідчення «Ізборника» Святослава 1076 р. та інших писемних джерел. Зокрема, в «Ізборнику» подано спеціальні медичні статті про різні людські захворювання і рекомендації щодо лікування їх (до хірургічних операцій включно)⁶. Про одну із спроб хірургічного

лікування розповідає літопис: 1076 р. князю Святославу оперували пухлину («од розрізування гулі [на шиї]») ⁷.

Медицина часів Київської Русі мала кілька напрямів, зокрема, процвітала хірургія як найважливіша галузь практичного лікування. Це було зумовлене частими війнами і побутовими травмами ⁸. Хірургія в давньоруських писемних джерелах була відома під назвою «резанія», хірург — «резалника». В інших джерелах вживалися терміни «рукоделие», «рукодетел». Тому що професійним атрибутом «резалника» вважалося залізо, то хірургія носила ще назву «железної хитрости» (майстерність, мистецтво, науки). «Прикуту», «снасть» (хірургічний інструментарій) складали ніж, «бричь» (бритва), кроїло, пила, рама, сверло, тесло, набір кровопуску — «прогон», «ражнь», «бодець» різні «железца кровопустьныя». Рани зашивали суровими конопляними нитками ⁹.

Однак давньоруські медичні інструменти відносяться до числа доволі рідких знахідок. В новій науковій літературі спеціальних робіт, присвячених вивченню давньоруських інструментів, дуже мало. В даній статті розглянуто знахідки, виявлені під час розкопок літописного Угровська, які свідчать про медичну справу, з метою залучення їх до наукового обігу. Для порівняння ми беремо античні медичні інструменти, з посиланням на те, що в кінці XIX ст. фахівці зробили цікаве зауваження, а саме, що більшість античних хірургічних інструментів за формою і призначенням мало чим відрізняються від хірургічних інструментів їхнього часу ¹⁰.

У «Галицько-Волинському літописі» впродовж XIII ст. Угровськ згадується сім разів ¹¹; ця кількість згадок вказує на помітну роль міста в житті південно-західної Русі. Також в літописі згадується монастир святого Даниїла (Стовпника) ¹², в якому до переведення у Холм знаходилась окрема єпископія ¹³.

Протягом 1996, 1997 і 1999 років було проведено дослідження давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського району, в урочищі «Церковка», на першій укріпленій площадці. Дане городище ототожнюється з залишками літописного Угровська ¹⁴. В ході розкопок було виявлено велику кількість залишків матеріальної культури XII–XIII ст., серед яких артефакти, які можуть свідчити про наявність тут у давньоруський період мо-

нументальної споруди — церкви. На основі літописного повідомлення, топонімів, археологічних і топографічних матеріалів можна стверджувати, що вищезгадана монументальна споруда (церква) могла входити до монастирського комплексу¹⁵. Серед чисельного археологічного матеріалу, виявленого під час розкопок на городищі, ми виділяємо ряд знахідок, які можуть свідчити про медичну справу (рис. 1).

Хірургічний ніж (scalpelus) з металевою ручкою (зонд), викованою разом з клинком. Лезо в перетині трикутної форми, ручка півкруглої. Спинка клинка та ручки прямі, з боку леза перехід до ручки виражений у вигляді уступа. Ручка вдвічі довша за лезо, на кінці вона має долотовидну форму, в цій же частині знаходиться наскрізний отвір. Він призначався для проведення лігатур та здійснення матерчатого дренажу при лікуванні запальних процесів.

Зі всіх медичних інструментів хірургічний ніж є найбільш необхідним в наборі інструментів лікаря. З колекції античних ножів також відомі з довгою тонкою ручкою і невеликим плоским лезом. Вони застосовувалися, ймовірно, для нанесення легких надрізів, або ж для використання при дуже тонких операціях. Іноді вони споряджувалися деталями, котрі могли служити підсобними інструментами при операціях¹⁶. Найближчою аналогією також можуть бути інструменти середньовічної Англії¹⁷ (рис. 2).

Медичний гачок (hamulus) у вигляді довгого стержня (22,7 см), судячи за аналогіями, з невеликим загином на одному з кінців (нижній кінець гачка втрачений). На другому кінці розширене руків'я, з наскрізним отвором, яке могло служити зондом. Таким гачком можна було накладати лігатури. Функції гачків різноманітні. Вони служили для розширення ран, піднімання кровонесних судин, видалення сторонніх тіл тощо¹⁸.

Фрагмент стінки кровососної банки (cucurbitulae). Використовувались для створення в них безповітряного простору, що досягалося шляхом поміщення в середину банки підпаленого гнома. Такі кровососні банки ставились на шкіру, на якій був надріз. Вони застосовувалися в тому випадку, коли стан хворого не дозволяв зробити кровопускання з вени. Ці ж банки мали поширення і при лікуванні наривів; спосіб використання був такий самий¹⁹.

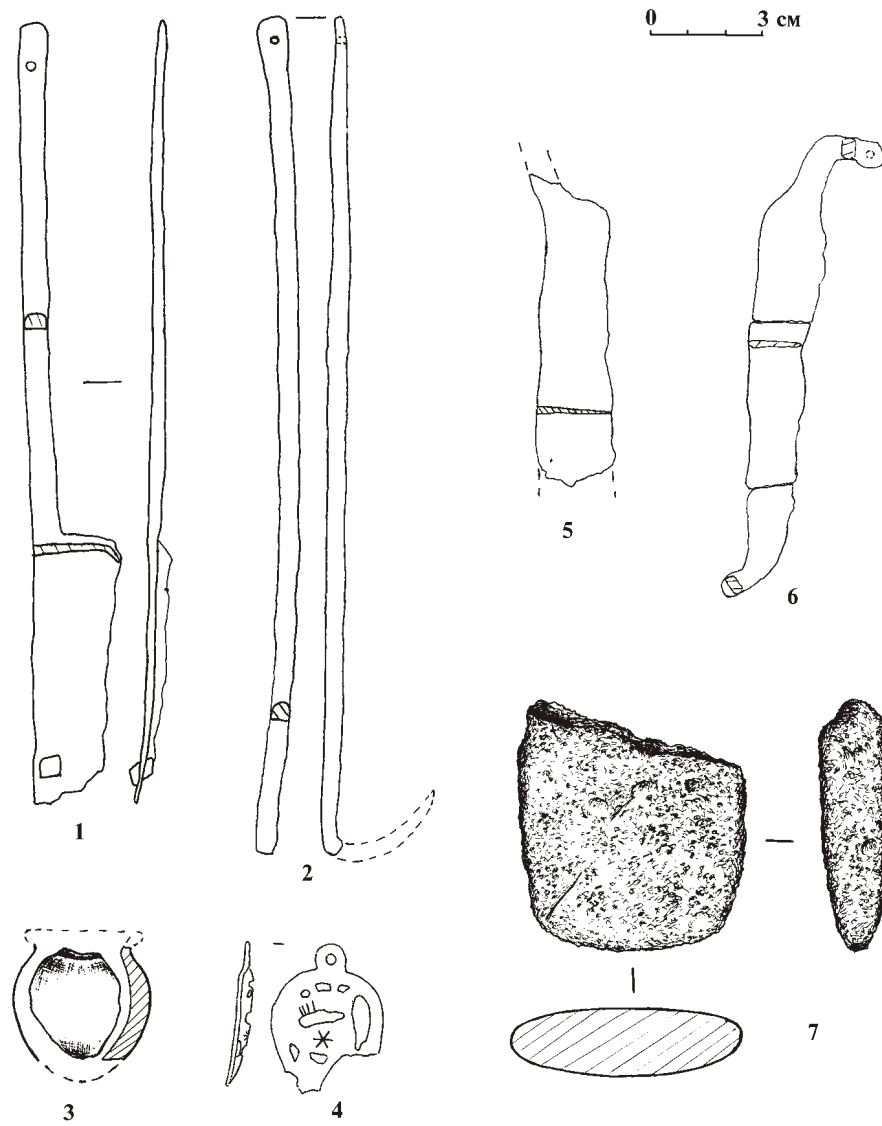
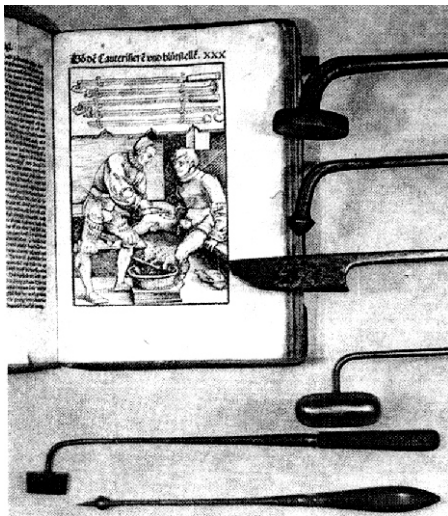

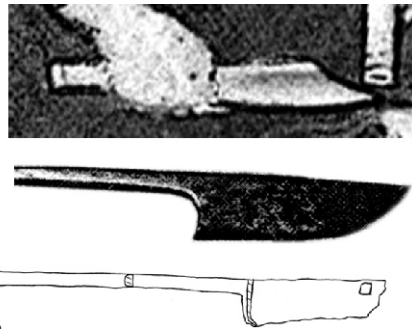
Рис. 1. Типи інструментів: 1 — хірургічний ніж (scalpelus); 2 — медичний гачок (hamulus); 3 — кровососна банка (cucurbiturae); 4 — вотивна підвіска; 5, 6 — бритви («бричь»); 7 — виріб з пемзи

A

Б

В

Рис 2. А — хірургічна операція; Б — набір медичних інструментів, що були в ужитку з кінця середніх віків до початку ХІХ ст. (за Гері. Н. Абрамсом); В — порівняння інструментів

Непрямим свідченням про медичну справу може слугувати **підвіска**, кована, підовальної форми, нижня частина втрачена. У верхній частині знаходиться кругла дужка. Лицева частина злегка випукла, на ній розміщено сім аморфних отворів, ймовірно, для вставок; також простежується орнаментация у вигляді чотирьох паралельних рисок та шестипроменевої зірки. Подібна підвіска (у вигляді «серця») відома з колекції вотивних предметів, які приносили колишні хворі в дар монастирям²⁰.

До такого ж непрямого свідчення можна віднести дві бритви. Зокрема, відомо, що в середньовіччі вони входили до набору інструментів цирульників²¹. Це особи, що надавали певні види хірургічної допомоги: лікували рани, переломи кісток, вправляли вивихи, робили деякі операції, ампутації кінцівок тощо. Вони також виготовляли мазі, пластирі, порошки, видаляли зуби, пускали кров, ставили банки і виконували обов'язки перукарів²².

Бритва з металевою ручкою, викованою разом з клинком. Лезо та ручка частково обламани. Лезо в перетині трикутної форми, ручка підпрямокутної. Лезо від ручки злегка розширюється, перехід від нього до ручки виражений у вигляді уступа з боку леза. Спинка клинка пряма, ручка відігнута вище спинки.

Бритва з металевим черешком, викованим разом з клинком. Лезо в перетині трикутної форми, черешок підпрямокутної. Лезо від черенка злегка звужується, перехід від нього до ручки виражений у вигляді уступів з боку леза і спинки. Черешок відігнутий нижче леза під прямим кутом, кінцева частина, де знаходиться наскрізний отвір, злегка розширена. Спинка клинка в основному пряма, лише носова частина відігнута вище спинки, не загострена, що було зумовлено вимогами техніки безпеки. Судячи з форми бритви, вона кріпилась на шарнірі до футляра²³.

Фрагмент виробу, виготовлений з вулканічної породи — **пемзи**, яка має пінистий, губчатий склад, темного кольору. Вся маса пемзи, подібно губці, пронизана порами неправильної форми. Фрагмент виробу в плані підпрямокутної форми, в перетині еліпсоїдної. Виріб міг використовуватись як абразив або, найбільш вірогідно, як гігієнічний засіб для механічного видалення ороговілих і затверділих ділянок шкіри, переважно на підшвах

ніг. Таку процедуру зручно було проводити при відвідуванні бані. Миття у цей час в сільських і міських банях широко застосовувалось у побуті населення²⁴. Крім цього, монастирі часто будували бані не тільки на своєму дворі, але й у багатьох пунктах на торгових і «богомольних» шляхах, по яких ішли паломники²⁵.

Середньовічне християнське суспільство пам'ятало заповіді Христа і настанови апостолів відносно «в пути сущих»: «Алкал я, и вы дали мне есть; жаждал, и вы напоили меня, был странником, и вы приняли меня... Истинно говорю вам: поелику вы сделали это одному из братьев моих меньших, то сделали мне»²⁶; «страннолюбия не забывайте, ибо через него некоторые, не зная, оказали гостеприимство ангелам»²⁷. Церква взяла на себе турботу про мандрюючих і особливо про «странствующих Господа ради». При монастирях і храмах будувалися будинки, де мандрівникам забезпечувалося харчування, нічліг²⁸, а також можливість відвідати баню.

Таким чином, судячи з того, що вищезгадані знахідки були виявлені в розкопі на порівняно компактній площі близько 16 кв. м, можна припустити, що вони належали фахівцеві-ченцю, або групі фахівців-ченців, які спеціалізувались у широкому спектрі медичних та гігієнічних послуг. Водночас вони засвідчують високий рівень розвитку давньоруської медицини в монастирі святого Даниїла (Стовпника) літописного міста Угровська.

¹ Большая медицинская энциклопедия. — М., 1980. — Т. 14. — С. 194.

² Історія культури давнього населення України. — К., 2001. — Т. 1. — С. 813.

³ Горелова Л. Монастирська медицина Русі // Український історико-медичний журнал «Агапіт». — 1996. — № 4. — С. 15.

⁴ Там же. — С. 18.

⁵ Історія культури давнього населення України. — Т. 1. — С. 813.

⁶ Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 613.

⁷ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989. — С. 121.

⁸ Мажаровська Т. Лікували і князів, і бідаків // Український історико-медичний журнал «Агапіт». — 1996. — № 4. — С. 19.

⁹ Большая медицинская энциклопедия. — М., 1980. — Т. 14. — С. 195.

- ¹⁰ Финогенова С. И. Античные медицинские инструменты // Советская археология. — 1967. — № 1. — С. 148.
- ¹¹ Літопис Руський... — С. 370, 375, 379, 385, 386, 418, 427.
- ¹² Там же. — С. 427.
- ¹³ Там же. — С. 418.
- ¹⁴ Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski środkowowschodniej. — Т. III. — Lublin, 1998. — S. 175–182; Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Замосцько-Волинські музейні зошити. — Т. 1. — Zamość, 2003. — S. 45–60.
- ¹⁵ Мазурик Ю., Остапюк О. До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську // Do piekna nadprzyrodzonego. — Chelm, 2003. — S. 319–327.
- ¹⁶ Финогенова С. И. Античные медицинские инструменты // Советская археология. — 1967. — № 1. — С. 157.
- ¹⁷ Cambridge illustrated history Medicine edited by Roy Porter. Cambridge University Press 1996. — S. 77; Medicine. An illustrated History. Harry N. Abrams, inc., publishers, New York. — S. 549; Published in 1978 by Harry N. Abrams, incorporated. New York.
- ¹⁸ Хомич М. А. Хірургічні інструменти з Ольвії // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 67.
- ¹⁹ Финогенова С. И. Античные медицинские инструменты // Советская археология. — 1967. — № 1. — С. 159.
- ²⁰ Музей медицини Української РСР. — К., 1984. — С. 5.
- ²¹ Перші згадки про цехи цирульників на Україні відносяться до кінця XIV ст. (Див.: Верхратський С. А. Історія медицини. — К., 1964. — С. 149).
- ²² Енциклопедія Українознавства. — Т. 10. — Львів, 2000. — С. 3683.
- ²³ Такі бритви з футлярем відомі: а) з розкопок літописного Дорогобужа X–XIII ст. (Див.: Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. — Рівне, 1996. — С. 197); б) і на печатці Київського цеху цирульників (1820 рік). (Див.: Верхратський С. А. Історія медицини. — К., 1964. — С. 151).
- ²⁴ Верхратський С. А. Історія медицини. — К., 1964. — С. 141; Верхратський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. — К., 1991. — С. 196; Богоявленский Н. А. Древнерусское врачевание XI–XVII вв. // Источники для изучения истории русской медицины. — М., 1960. — С. 133–134, 239.
- ²⁵ Богоявленский Н. А. Медицина у первоселов русского Севера // Очерки из истории санитарного быта и народного врачевания XI–XVII вв. — Л., 1966. — С. 53.
- ²⁶ Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. — Мтф. 18:20. — Издательство «Благая весть». — С. 733.
- ²⁷ Там же. — С. 893.
- ²⁸ Яшаева Т. Ю. Средневековый Херсонес как центр малого паломничества // Православные древности Таврии. Сборник материалов по церковной археологии. — К., 2002. — С. 157.